

GÜLTƏKİN ƏLİYEVƏ*

ADLIQ CÜMLƏLƏRİN TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRƏ AİD EDİLMƏSİ BARƏSİNDƏ FİKİRLƏRİN ŞƏRHİ

XÜLASƏ

Məqalə sintaksisin aktual problemlərindən birinə həsr edilmişdir. Burada Azərbaycan və rus dillərində adlıq cümlələrin təsnifi barəsində fikirlərin xülasəsi öz əksini tapmışdır. Adlıq növ təktərkibli cümlələr təkə isim ilə deyil, eyni zamanda onun modifikatorları olan say, əvəzlik, sifət, zərf ilə tərtib oluna bilər. Məhz buna görə də məsdərlə ifadə olunan təktərkibli cümlələrdən fərqli olaraq, adlıq cümlələr daha fərqli cümlə növü kimi çıxış edə bilər. Azərbaycan və rus dillərində adlıq cümlələrin sintaktik statusu haqqında məsələ araşdırılır, öyrənilir və müasir sintaktik nəzəriyyədə irəli sürülən fikirlər nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *adlıq, təktərkibli, cüttərkibli, nominativ, predikativlik.*

Adlıq cümlələr şəxs və əşyanı adlandırır. Cümlənin əsasını təşkil edən sözlər və birləşmələr mübtədaya uyğun gəlir, ona görə də adlıq cümlələrin mübtədə əsasında formalaşdığı göstərilir. *Qış. – Зима. Sakitlik. – Тишина. Səhər. – Утро.* kimi adlıq cümlələrin sintaktik formaları, onların sintaktik statusu haqqında məsələ Azərbaycan və rus dilçiliyində təktərkibli cümlə nəzəriyyəsinin bəlkə də ən mübahisəli problemlərindən biridir. Müasir sintaktik nəzəriyyədə bir-birinə zidd iki əsas fikir diqqəti cəlb edir. Ənənəvi olaraq adlıq cümlələr təktərkibli cümlə sistemində müstəqil struktur-semantik növ kimi qəbul edilir ki, bu nöqtəyə nəzər də A.A.Şaxmatov tərəfindən əsaslandırılmışdır.

Adlıq cümlələrin təktərkibli cümlə kimi şərh olunması rus dilinin akademik qrammatikalarında [Грамматика современного русского литературного языка: 1970, s.57; Арден-тов: 1959; Груздева: 1961], ayrı-ayrı əsərlərdə [Kazimov: 2007], bir sıra dissertasiya işlərində [Буженик: 1961], ali məktəb dərsliklərinin Azərbaycan və rus dillərinin sintaksisinə aid bölmələrində öz əksini tapmışdır. O ki qaldı adlıq cümlələrdə baş üzvün sözlə ifadə olunan sintaktik statusuna A.A.Şaxmatovun ardınca rus dilində mübtədanın “rolu” daha da möhkəmləndirilmişdir. Bu məsələdə yalnız A.M.Peşkovskinin fikri istisna təşkil edir. O əmin idi ki, təktərkibli cümlələrin digər növlərində olduğu kimi, adlıq cümlələrdə də əsas üzv xəbərdir.

Bununla bərabər, keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, rus dilinin sintaksisində paradigmatik nəzəriyyənin yaranması ilə əlaqədar olaraq bir sıra rusist alimlər sintaktik sıfır sonluq fikrinə əsaslanaraq, rus dilində nominativ cümlənin sintaktik forması haqqında məsələyə yenidən baxdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində bu məsələ ilk dəfə “Filologiya elmləri” jurnalında E.A.Sedelnikovun “Sintaqmatik və paradigmatik əlaqələr nöqtəyi-nəzərindən sadə cümlənin strukturu” adlı məqaləsində öz əksini tapmışdır. Nominativ cümlələri rus dilinin ənənəvi sintaksisində qəbul olunduğu kimi təcrid edilmiş şəkildə deyil, sintaktik paradigmatının tərkibində (*Жара – Была жара – Будет жара – Была бы жара – Пусть будет жара*) başlanğıc üzv kimi baxılaraq məqalənin müəllifi belə bir nəzəri nəticəyə gəlir ki, “*Была*

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: drgultekin.aliyeva@mail.ru

жара cümləsinin indiki zaman formasında cümləni əmələ gətirən sintaqmın sıfır sonluq ilə ifadə olunan fərqləndirici xəbər funksiyasını daşıyan üzvü iştirak edir. Müəllifin fikrincə bu, eyni modellə təqdim edilən bir cümlənin müxtəlif formalarıdır ki, nəticədə nominativ cümlələr təktərkiibli kimi izah edilə bilməz. Belə ki müəllif onları sıfır sonluqlu *есть* feili xəbərlə ifadə edilən indiki zaman göstəricili cümlə kimi təsnif edir. Sonralar bu fikir M.V.Panovun “Rus dili” adlanan linqvistik öçərkində öz əksini tapır və müəllif təsdiq edir ki, rus dilində nominativ cümlələrdə “predikativ uzlaşma isim və tam mənalı *быть* feilinin sıfır sonluğu ilə ifadə olunur [Языки народов СССР. Т. I. Индоевропейские языки: 1966, s.107]. Burada o, qeyd edir ki, “sıfır forma “düşülməyib”, düşünülür, mövcuddur” [Языки народов СССР. Т. I. Индоевропейские языки: 1966, s.107].

Rus dilində nominativ cümlənin struktur-qrammatik cəhətdən cümlətkərkiibli olması fikrinin tərəfdarlarının ardıcılıarı A.S.Popov, E.N.Şiryayev, V.A.İskoviç kimi rus alimləri olmuşlar. A.S.Popov “Müasir rus ədəbi dilində sadə cümlənin strukturunda mübtəda və xəbər” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, ənənəvi rus dilinin nominativ cümlələrini “paradiqmatik əlaqələr nəzərə alınaraq sıfır sonluqlu xəbərlə ifadə edilən cümlətkərkiibli cümlələr hesab etmək lazımdır” [Попов, 1974, s.107].

Sıfır sonluqlu feil anlayışına N.D.Arutyunovun və E.N.Şiryayevin “Rus dilinin cümləsi: Məişət növü (struktur və məna)” [Арутюнов, Ширяев: 1983, s.27] adlanan kitabında da rast gəlirik. Sonradan E.N.Şiryayev bu anlayışı pedaqoji institutlar üçün müasir rus dilində “Sintaksis” başlığı ilə çap olunan dərş vəsaitlərinə də əlavə edir. “Nominativ cümlələr nədir?” adlı paraqrafda o yazır: “Nominativ cümlələr xüsusi sintaktik formadır, yəni təktərkiibli cümlənin xüsusi növüdür? Bu suala aşağıdakı səbəbdən mənfi cavab vermək lazımdır. Nominativ cümlə – məişət feillərindən – xəbəri sıfır sonluq ilə ifadə edilən adi cümlətkərkiibli cümlədir [Ширяев: 1999, s.188]. Məişət feillərinin – sıfır sonluqlu xəbəri indiki zaman mənasını ifadə edir. Feili sıfır sonluq ilə olan istənilən cümlə kimi nominativ cümlə də feilin sözlə ifadə edilən cümlə sisteminə daxil edilir: *Зима – Была зима – Будет зима – Была бы зима*. Nominativ cümlələrdə adlıq halda isim mübtədadır” [Максимова: 1989, s.209].

V.A.İskoviç Rus dili İnstitutu tərəfindən çap edilən özünün məşhur “Rus dili haqqında” elmi kitabında məntiqi cəhətdən çox düzgün fikir yürüdür: “İsmin adlıq halında yalnız bir əsas üzvü olan *Теплая летняя ночь* kimi cümlələrə nəzər salaq. Belə cümlələr təktərkiibliyə aiddir. Həqiqətən bu belədir, burada bir tərkib var. Nominativ cümlənin paradiqmasını quraq: *Ночь – Была ночь – Будет ночь – Была бы ночь – Если бы была ночь – Пусть будет ночь*. Nominativ cümlənin paradiqmasını çox asan görmək olur, ümumiyyətlə, bütün formaları təktərkiibli olan şəxssiz cümlələrin paradiqmasından fərqlənir. *Ночь* cümləsinin paradiqmasında (başlanğıcdan başqa) bütün formalar cümlətkərkiibli cümlələrdir. Əgər bütün formalar (bütün formalarda mübtəda *ночь* və xəbər – *быть* feili mövcuddur) cümlətkərkiiblidirsə, indiki zaman da *быть* feilinin sıfır sonluğuna – xəbərə malik olur [Ильинский: 1969, s.138].

Rus dilində nominativ cümlənin sintaktik formasının yeni dərk edilməsi 1980-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının Rus dili İnstitutu tərəfindən nəşr edilən orta məktəblər üçün rus dilində eksperimental dərşliyin səhifələrində də öz əksini tapmışdır. “Sintaksis” bölməsində Y.N.Şiryayev nominativ cümlələrə orta məktəb tərifi verir: “İsmin adlıq halı və asılı sözü olmayan *olmaq* feilinin indiki zaman sıfır forması ilə düzələn ikitərkiibli cümlələrə adlıq

cümlələr deyilir. Məsələn: *Тёмная ночь. Тихий вечер. Шелст листьев*» [Ильинской, Панова: 1980, s.40].

Rus dilində nominativ cümlənin sintaktik formasına olan bu yeni nöqteyi-nəzərin üstünlüyünü, hər şeydən əvvəl, biz onda görürük ki, bəlkə də ən çətin suala olduqca daha məntiqli, əsaslandırılmış cavab verir. “Belə cümlələrin predikativliyi nə ilə ifadə edilir?” Cavab verilir: “Belə cümlənin qrammatik strukturunda olan feili xəbərin sıfır forması onun predikativliyini təşkil edir”. Rus dilinin nominativ cümləsinin sintaktik formasına təktərkiibli kimi baxan ənənəvi nöqteyi-nəzərin nümayəndələri verilmiş suala çox vaxt inandırıcı cavab vermirlər. 70 və 80-ci illərdə nəşr olunan Rusiya Akademik qrammatikasında “Sadə cümlə” bölməsinin müəllifi N.Y.Şvedova iddia edir ki, *Тишина* kimi cümlələrdə sintaktik indiki zaman “cümlənin öz struktur sxemi ilə” ifadə edilir, yəni nominativlə [Грамматика современного русского литературного языка: 1970, s.543]. Lakin bu onu bildirir ki, mübtədanın yerində çıxış edən nominativ-sintaktik indiki zamanı ifadə edir, bununla da heç cür razılaşmaq olmaz, belə ki bu xüsusiyyətlər yalnız xəbərə aiddir. Hələ F.İ.Buslayev qeyd edirdi ki, rus dilində “yalnız mübtədan ibarət olan bir cümlə belə yoxdur” [Буслаев: 1959, s.258]. Rus dilinin sintaksisinə aid olan bir sıra dərs vəsaitlərində təsdiq edilir ki, nominativ cümlədə predikativliyin ifadə vasitəsi guya xüsusi predikativlik intonasiyasıdır. Belə ki, məsələn, A.Q.Rudnev özünün dərs vəsaitində yazırdı: “Təşkiledici mərkəzi yalnız mübtəda olan nominativ cümlələrdə reallığın nitq ilə açılmasının əsas qrammatik ifadə vasitəsi intonasiyaadır” [Руднев: 1968, s.39-40]. N.S.Valqinanın da dərs vəsaitində göstərir ki, nominativ cümlələrdə “predikativliyin mənası qeyd edilmiş intonasiya ilə ifadə olunur” [Валгина: 1978, s.184]. Qeyd etmək lazımdır ki, belə nöqteyi-nəzərə keçən yüzilliyin bəzi çex alim-rusistləri də əsaslanmışlar. Xüsusilə də “Rus dilinin sintaksisi”nin (Praqa, 1974) müəllifləri təsdiq edirdilər ki, rus dilində nominativ cümlələrdə “predikatın reallığa aid edilmə vasitəsi intonasiya ilə vurğulanır...” [Валгина: s.12]. Bu nöqteyi-nəzərə heç bir irad tutula bilməz. Birinci, məlumdur ki, intonasiyanın formallığı, tərtibatı onun struktur-qrammatik quruluşundan aslı olmayaraq istənilən cümlənin xarakterik əlamətidir. İkinci, cümlənin intonasiyasını olduqca real şəkildə kitab-yazılı nitqə deyil, yalnız şifahi-danışıq dilinə aid edə bilərik.

S.A.Şubik “Məişət kateqoriyası cümlənin fərqləndirici əlaməti kimi” adlanan məqaləsində çox ədalətli olaraq qeyd etmişdir ki, həqiqətən, “məişət kateqoriyasının ifadəsində əsas rolu intonasiya oynayı, lakin bu öz-özünə deyil, digər qrammatik formalar ilə birləşdikdə baş verir” [Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков: 1975. s.180]. (*есть* – *var* feili xəbərin sıfır sonluğu ilə birləşdikdə belə olur).

Rus dilinin cümlə problemini araşdıran digər tədqiqatçılar hətta hesab edirlər ki, qrammatik pedikativlik anlayışı ümumiyyətlə nominativ cümləyə aid edilmir. Belə nöqteyi-nəzərə xüsusilə N.P.Zotovanın “Nominativ cümlənin təbiəti məsələsinə dair” adlı məqaləsində rast gəlirik. “Nominativ cümlə, – tədqiqatçı yazır, – nitqdə feillə qeyd edilən dinamikanı, prosesi təcəssüm etdirir. Lakin bu cümlədə predikativlik deyil, dinamika var” [Вопросы синтаксиса русского языка: 1975, s.12]. Bizim fikrimizə görə, nominativ cümlənin strukturunda yalnız sıfır formalı feili xəbərin qəbulu bu cümlədə predikativliyin daşıyıcısı haqqındakı suala düzgün cavabdır. Diqqətə çatdırmaq istərdik ki, feili xəbərin sıfır sonluğu fikri rus dilinin nominativ cümlələrinə tətbiq olunur və bu Praqa Akademik “Rus qrammatika”sının müəllifləri tərəfindən də nəzərə alınmışdır: “Rus dilində cümlələri, iki komponentli cümlələrin xüsusi növü olan cümlələr sıfır sonluq ilə təqdim edilən indiki zaman istisna olmaqla bütün forma-

larda keçərlidir” [Русская грамматика: 1979, s.686]. Burada qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində nominativ cümləni öyrənən bütün tədqiqatçılar bir fikirdədirlər ki, məhz bu cümlələr hər hansı bir hadisə və ya əşyanın indiki zaman mənasını ifadə etməyə xidmət edir. Hələ A.M.Peşkovski özünün “Рус синтаксисində...” yazırdı ki, “bütün nominativ cümlələr indiki zaman işarəsi altında başa düşülür” [Пешковский: 1956, s.378]. Bu həqiqətən də belədir. Müşahidələr göstərir ki, mətnə nominativ cümlələr, bir qayda olaraq, feilin xəbər formasının indiki zamanı ilə ifadə edilən cümlələrlə bir sintaqmatik sırada durur. Məsələn: “Зима!.. Крестьянин, торжествуя, На дровнях обновляет путь. Его лошадка, снег почуя, Плетется рысью как-нибудь” [Пушкин: “Евгений Онегин”: 1833, s.61]. Müq. edək: *Однажды в студеную зимнюю пору Я из лесу вышел. Был сильный мороз* [Некрасов: “Крестьянские дети”. 1981, s.160]. V.V.Babaytseva da nominativ cümlələrin sintaktik formalarına münasibətdə əks mövqeyi özünün 1968-ci ildə nəşr etdirdiyi “Müasir rus dilində təktərkibli cümlələr” kitabında tutur. Bir tərəfdən, müəllif qəbul edir ki, “məişətə aid nominativ cümlələr sıfır formalı mübtədalı cümlələrdir”. Digər tərəfdən isə, Y.A.Sedelnikov, B.B.Babayseva ilə mübahisə edərək yazır: *Жара, Жара была, Жара будет, Жара была бы, Пусть будет жара* və s. paradiqma sırasına ismin mübtədə kimi çıxış etməsinin təsdiqi kimi baxmaq olar, lakin onun mövcudluğunu nominativ cümlələrin təktərkibli cümlələrin sırasından ayırmaq üçün inandırıcı əsas hesab etmək olmaz, çünki, birincisi, təktərkibli cümlələrin dominant xüsusiyyəti mövcuddur (yalnız bir baş üzv var), ikincisi, konkret mübtədə mövzusunda bu cür paradiqmatik sıra həmişə mümkün olmur [Чиркин: 1961, s.64]. Məsələn: *Москва. Казанский вокзал. Поезд останавливается* [Некрасов: s.128; Распопов: 1970].

Belə arqumentlərlə razılaşmaq çox çətindir. Əgər nominativ cümlədə mübtədə və (sıfır sonluq olsa belə) xəbər olsa, yəni hər iki baş üzv, onda təktərkibliyə söz gedə bilməz. Göstərilən cümlədə yalnız bir baş üzv (mübtədə) var, düşünürük ki, bu da əhəmiyyət kəsb etmir. Bizim fikrimizcə, ziddiyətli mövqeni “Dil və nitq vahidlərinin struktur-semantik təsviri” adlanan topluda dərc edilən “Dilin sintaktik vahidləri sistemində nominativ cümlələrin yeri” adlı yeni bir nəşrin müəllifi olan T.S.Kulyatina tutur. O yazır: “Nominativ cümlələr məişətlə bağlı olan cümlələrin xüsusi funksional növüdür. Onların əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki, bütün vacib mövqələrin mövcudluğu yalnız subyektin mövqeyi ilə tamamlanır”. “Məişət predikatının mövqeyi isə əvəz edilmir” [Кулятина: 2006]. Bu onunla izah edilir ki, istənilən cümlə kimi məişət cümlələri də yarımçıq ola bilər. Məsələn: nominativ cümlələrdə olduğu kimi, xəbər olmaya bilər [Кулятина: 2006]. Bundan başqa, indiki zamanda (əsas ekzistensial predikat olan) “*быть* feilinin yoxluğu rus dili üçün norma sayılır, lakin bu cümlələrin zaman kateqoriyasına görə dəyişməsində feil meydana çıxır: *Мороз; Был мороз – və s.*” [Кулятина: 2006, s.79-80]. Əgər çox sadə bir məntiqi nöqtəyi-nəzərdən nominativ cümlələri yarımçıq adlandırsaq, o, sintaktik formasına görə təktərkibli deyil, cümlədir ki, - ənənəvi olaraq məqalənin müəllifi belə hesab edir. Bizim nöqtəyi-nəzərdən feilin-xəbərin bu cümlənin sintaktik paradiqmasının keçmiş və gələcək zamanlarında “meydana çıxması” ona görə baş verir ki, indiki zamanda bu feil-xəbər (*есть*) yalnız başlanğıc formada mövcuddur.

B.B.Babaysevanın 2004-cü ildə çap etdirdiyi “Müasir rus dilində təktərkibli cümlələrin sistemi” adlanan yeni kitabında artıq nominativ cümlələrin strukturunda sıfır sonluqlu xəbərin olmasından danışılır. Nominativ cümlələrin tərkibində *вот* (və ya *вон*) işarə edatları da işlənə bilər. Məsələn: *Вот станция. Вон мельница*. A.M.Peşkovski belə cümlələri işarə-no-

minativ cümlələr adlandırır [Пешковский: 1956, s.378]. Burada qeyd etmək lazımdır ki, baxmayaraq işarə ədatları nitq norması səviyyəsində paradigmatik əlaqələrin reallaşdırılmasını məhdudlaşdırır, bununla belə onlar mətnə xüsusi məişət bildiren nominativ cümlələrlə eyni sintaqmatik sırada dura bilər. Məsələn: *Вот и лес. Тень и тишина. Статные осины высоко лепечут над вами; длинные, висячие ветки берез едва шевелятся; могучий дуб стоит, как боец, подле красивой лип* [Тургенев: Лес и степь. 1979, s.18]. Bizim fikrimizcə, işarə-nominativ cümlələri həmçinin sıfır sonluqlu feili xəbərlə ifadə edilən cümləyə bənzər cümlələr kimi xarakterizə etmək olar [Сиротинина: 1980, s.82]. Sintaktik sıfır forması və ya şəkilçisiz xəbər anlayışını qəbul etməyən bəzi alimlər nominativ cümlələrin dil statusunu tamamilə qəbul etməirlər. Belə ki V.S.Yurçenko özünün “Müasir rus dilində sadə cümlə” adlı monoqrafiyasında yazır: “Dilin (langue) təktərkibli cümlələrinə, hər şeydən əvvəl, şəxssiz (*Светаает рано. На улице тепло*) cümlələrinə qeyri-ixtiyari olaraq dilin-nitqin təktərkibli, məhz nominativ (*Зима*) cümləsi “qarışıb” [Юрченко: 1972, s.103-104]. Bu alimin fikrincə, rus dilində nominativ cümlə dil deyil, təmiz nitq vahididir, belə ki “o, nitq səviyyəsində meydana çıxır” [Юрченко: 1972, s.171]. Bununla da kitabın müəllifi oxucuya başa salır ki, rus dilində nominativ cümlə natamam, qüsurlu, sanki “ikinci növ” cümlədir. Prinsip etibarilə bununla razılaşmaq olmaz. Əksinə, hətta nominativ cümləni təktərkibli cümlə sistemindən çıxarsaq belə və onu cümləyə bənzər cümlənin variantı kimi səciyyələndirsək, o, cümlənin predikativlik daşıyıcısı olacaqdır.

Məşhur alim-şair təhlilçisi akademik M.L.Kasparovun A.Fetinin müntəxabat şeirlərinin təhlilinə həsr etdiyi məqalələrindən biri “*Шепот, робкое дыханье, / Трели соловья...*” “Feilsiz” Fet” adlanır [Гаспаров: 1995]. Zahirî görünüşünə və ədəbiyyatşünasın nöqtəyənəzərinə görə, ənənəvi rus qrammatikası çərçivəsində poeziyanın bu şah əsəri həqiqətən də feilsiz şeir [Гаспаров: 1995] kimi qəbul edilir, belə ki nominativ vahidlərin birləşməsinə əks etdirir. Burada bir dənə də feil formasına rast gəlinmir. Keçən yüzilliyin əvvəllərində məşhur alim-filoloq və sintaksist akademik D.N.Ovsyaniko-Kulikovski özünün “Rus dilinin sintaksisi”ndə çox düzgün olaraq bu isimlərin sintaktik statusunu mübtəda kimi müəyyənləşdirir [Овсяннико-Куликовский: 1912, s.54]. Baxmayaraq ki, burada feili xəbər yoxdur, lakin oxucu tərəfindən fikir hiss olunur. Bizim fikrimizə görə, A.Fetin şeirlərində “feilsiz” nominativ vahidlər sintaktik cümləyə bənzər cümlənin qəbul edilməsində ilk addım idi.

Birinci növ cümlələr haqqında A.A.Şaxmatovun “Rus dilinin sintaksisi”ndə oxuyuruq: “*Была зима. Будет мороз.* kimi cümlələr cümləyə bənzər kimi qəbul olunmalıdır: *зима, мороз* – mübtəda, *была, будет* – xəbər” [Шахматов: 1941, s.51]. Belə bir şərhə 1954-cü ildə çap olunmuş Rus dilinin Akademik qrammatikasının II cildində, rus dilinin sintaksisinə dair ali və məktəb vəsaitlərində də rast olunur. İlk olaraq, “rus dilinin yeni Akademik qrammatikasının müəllifləri tərəfindən də qəbul olunmuşdu (burada Qrammatika - 70 nəzərdə tutulur). Belə ki “Müasir rus ədəbi dilinin təsviri quruluşunun nəzəri əsasları”nda (M: 1966) ”Söz birləşməsi və sadə cümlənin sintaksisi” bölməsinin müəllifi N.Y.Şvedova sadə cümlənin qarışıq paradigmatı anlayışını işlədərək yazmışdır: “Tam qarışıq paradigmatlı cümlələrə nominativ adlanan bütün cümlələr aiddir. Bu cümlələr xəbər formasının indiki zamanında paradigmatın başlanğıcı kimi çıxış edir, keçmiş və gələcək zaman və qeyri-real feil formalarında paradigmatın üzvləri rolunda, məsələn, *быть* feil formalarının xəbəri kimi cümləyə bənzər cümlələrdə iştirak edir: *Зима – Была зима...*” [Шведова: 1965]. Göründüyü kimi, sonradan cümlənin qarışıq paradigmatı anlayışının nəzəri əsassızlığını dərk edərək N.Y.Şvedova öz mövqeyini

70-ci ildə çap olunan qrammatikada da nəzərdən keçirmişdi. Nominativ cümlənin paradiqmasını qarışıq deyil, adi olaraq şərh etmişdir. Burada 560-cı səhifənin istinadında belə bir şərhə rast gəlirik: “Cədvələ uyğun olaraq cümlənin tərkibində keçmiş, gələcək zaman və qeyri-real feil formasında *быть* köməkçi feili meydana çıxır... Lakin bu dəyişikliklər belə cümlələri cümləyə bənzər etməz, belə ki bu zaman ad və feil arasında əlamət və onun daşıyıcısı ilə münasibət qurulmur və köməkçi feil sintaktik formantı – zaman aidliyinin və ya zaman dəyişikliyinə göstəriciliyini ifadə edir”. Göründüyü kimi, bu sintaksist *Была зима. Будет зима.* kimi cümlələri onların sintaktik formalarına görə təktərkibli kimi xarakterizə edir. (Məhz buna görə nominativ cümlələrin paradiqmasının “bərabərləşdirilməsi, düzəldilməsi” baş vermişdir).

Bu şərh 1980-cı ildə nəşr olunan “Rus dilinin qrammatikası”nda (II cild) sadə cümlənin bir komponentli struktur sxemində adlar sinfində təsvirinin əsasını təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, *Была зима; Будет зима* kimi cümlələrin sintaktik bölünməzlik fikri hələ 1950-ci ildə V.V.Vinoqradov tərəfindən onun akademik A.A.Şaxmatovun “Rus dilinin sintaksisi”nin kritik təhlilində deyilmişdir. V.V.Vinoqradov yazır: “*Была зима*, – cümləsi də *Зима* kimi müasir şüur üçün təktərkiblidir”. Onun fikrincə bu cümlələrdə “heç nə mübtədə və xəbərə bölünməni göstərmir” [Вопросы синтаксиса современного русского языка: 1950, s.114]. Eyni şərhə “Ümumi dilçilik: Dilin daxili strukturu” (M, 1972) kitabında da rast gəlirik ki, *Был мороз; Было бы утро.* cümlələrində feil formaları leksikləşdirilmir, zaman və feil forması qrammatik kateqoriyaları ifadə edən köməkçi rolunu oynayır. “Sintaksis” fəslinin müəllifi N.D.Arutyunova hesab edir ki, “*Был мороз* nümunəsində feil *Было морозно.* cümləsindəki eyni rola malikdir. Hər iki halda onun funksiyası *Морозило.* – cümləsindəki keçmiş zaman morfeminə uyğun gəlir” [Вопросы синтаксиса современного русского языка: 1950, s.314-315]. Lakin, bizim fikrimizə görə, bu dil reallığının özünə uyğun gəlmir, belə ki *был, будет* feil formaları V.V.Vinoqradovun ardınca N.Y.Şvedova və N.D.Arutyunovun da hesab etdikləri kimi, köməkçi feil deyil, məişətdə işlənən tam yararlı feillərdir Bu barədə daha inandırıcı şəkildə A.A.Şaxmatovun “Rus dilinin sintaksisi”ndə deyilmişdir. Alim qeyd etmişdir: “*была, будет* – xəbərdir, feildir, köməkçi feil deyil, keçmiş və gələcəkdə mövcudluğu bildirir” [Шахматов: 1941, s.51]. Bu məsələ ilə bağlı Şaxmatovun nöqteyi-nəzərinə tərəfdar çıxan İ.A.Попов “Nominativ cümlələrin cümləyə bənzərliyi haqqında” adlanan məqaləsində çıxış etmişdir. Alim-sintaksistin fikrincə, *Была зима. Была ночь.* – cümləyə bənzər cümlə formalarıdır” [Попова: 1970, s.179; РЯШ: 1995, № 4].

Qayıdaq “Ümumi dilçilik: Dilin daxili strukturu” kitabında verilən *Был мороз. Было морозно.* nümunələrinə. Hər iki cümlənin özünün sintaktik formasına görə eyni olması fikri ilə razılaşmaq olmaz, *был* və *было* feil formaları (*Морозило cümləsində olduğu kimi*) keçmiş zaman *-л* morfeminə bərabər olan tamamilə eyni funksiyaları yerinə yetirir fikri onun məhz təktərkibli olduğunu bildirir. Bizim fikrimizcə, o faktı nəzərə almalıyıq ki, birinci nümunədə (*Был мороз*) *был* feil forması cümləyə bənzər cümlədə sərbəst xəbər olur, mübtədə ilə uzlaşır və formasını dəyişə bilər, yəni (mübtədanın morfoloji quruluşundan asılı olaraq) hər üç cümlədə və cəmdə işlənir. Müqayisə edək: *Был мороз; Была зима; Было лето; Были сумерки.* İkinci cümlədə isə (*Было морозно*) onun birinci komponenti olan *было* təktərkibli şəxssiz cümlənin tərkib hissəsi olaraq belə funksiyaya malik deyil. Müqayisə edək: *Был дождь и Шел дождь; Будет дождь и Пойдет дождь.* Gördüyümüz kimi, bu cümlələr sinonimdir. Sadə feili xəbərin sintaktik funksiyasını yerinə yetirən *шел* və *пойдет* feil formalarını leksik

olaraq, tam mənalı olmasını qəbul edərək *был* və *будет* feil formalarından, onların feilin məişət semantikasından “imtina etmək” çətinidir, nəticədə bütün cümlə mənacə keçmiş və gələcək zamanda başa düşülür [Ширяев: 1999, s.464].

Beləliklə, hesab edirik ki, *Была зима; Будет зима*. kimi cümlələrin sintaktik statusuna, özünün sintaktik formasına görə “xəbər ilə ifadə olunan” (A.A.Şaxmatova görə) və təktərkiibli qrupuna aid edilən cüttərkiibli kimi yenidən baxılmasına ciddi əsas yoxdur. İndi isə *На улице тишина*. kimi cümlələrin sintaktik strukturuna nəzər salaq. 70-ci ildə çap olunan qrammatikanın müəllifləri bu cümlələri sintaktik formalarına görə – *на улице* ikinci dərəcəli determinant zərflik əlavə etməklə təktərkiibli kimi təhlil edirlər [Грамматика: 80, s.560]. Burada qeyd etmək lazımdır ki, bu qrammatikada təktərkiibli kimi nominativ cümlələrin struktur çərçivəsi (70-ci ildə çap olunan qrammatikanın müəlliflərinin konsepsiyasına görə) zərflik və obyekt determinantlarının əlavə edilməsi ilə xeyli genişlənilir.

Nominativ cümlə kateqoriyasının (təktərkiibli kimi) belə geniş başa düşülməsi P.A.Lekantın “Müasir rus dilində sadə cümlənin sintaksisi” adlı dərs vəsaitində də öz əksini tapmışdır ki, burada determinant zərflik və obyekt bildirən ikincidərəcəli üzvlərlə ifadə olunan cümlələr təktərkiibli kimi verilir [Лекант: 1986. s.101]. Bununla bərabər, bu şərh məbahisə doğurur. *На улице тишина*. növlü cümlələrə təktərkiibli nominativ cümlənin növü kimi baxmaq onları sintaktik paradigmanın digər üzvlərindən təcrid etmək deməkdir: *На улице была тишина – На улице будет тишина – На улице была бы тишина...* Əgər bu paradigmanın komponentlərini cüttərkiibli sintaktik struktur hesab etsək (əks halda nominativ cümlənin struktur çərçivəsi, ümumiyyətlə, “silinmiş” olacaq), nəticədə *На улице тишина*. növlü cümlələr sintaktik formalarına – xəbərin sıfır sonluqlu forması ilə cüttərkiibli hesab ediləcəkdir. Hesab edirik ki, 70-ci ildə çap olunan qrammatikanın müəlliflərinin ardınca P.A.Lekantın da hesab etdiyi kimi, *Тишина* və *На улице тишина* kimi cümlələri sintaktik təktərkiibli deyil, əksinə, sintaktik cüttərkiibli bir araya gətirir, belə ki həm birinci, həm də ikinci cümlədə özünün sintaktik strukturuna görə eyni prinsipə əsasən düzələn, məntiqi olaraq onların paradigmindən irəli gələn sıfır sonluqlu feili xəbər var. Müq. edək.: *Тишина – Была тишина – Будет тишина – Была бы тишина...*; *На улице тишина – На улице была тишина – На улице будет тишина – На улице была бы тишина...*

A.K.Fyodorov “Sintaksisin çətin məsələləri” adlı müəllimlər üçün yazdığı vəsaitində *В лесу тишина*. cümləsini bir qədər başqa cür əsaslandırır. Onun fikrincə, bu cür cümlələr cüttərkiibli, ona görə ki “cümlənin öz strukturu – *в лесу* yer zərfliyinin mövcudluğu – daxil edilməsi mümkün olan xəbərin olmamasını göstərir: *В лесу стоит тишина*. Deməli, cümlənin xəbərinin olmaması struktur cəhətdən vacibdir, belə ki ondan asılıdır, yer zərfliyi ona tabedir” [Фёдоров: 1972]. Bizim nöqteyi-nəzərə görə, bu cür cümlələrdə xəbərin “olmaması” deyil, əksinə, sıfır sonluqlu xəbərin “olması”dır.

Bir çox alim-rusistlər ədalətli olaraq hesab edirlər ki, rus dilində istənilən nominativ cümləyə aid etmək olmaz. Təsədüfi deyil ki, hələ 1954-cü ildə çap olunan akademik qrammatikada (II cild, 2-ci hissə) “Nominativ cümlələr” adlanan fəsildə (müəllifi N.Y.Şvedova) “Formasına görə nominativ cümlələrə uyğun gələn, amma həmin cümlələr hesab edilməyən konstruksiyalar” adlı xüsusi paragraf ayrılmışdır [Грамматика: 80, s. 560]. Bu planda mübahisəli suallardan biri (A.M.Peşkovskinin terminologiyasına görə) “adlıq halın təsəvvürüdür”. Məsələn: “*Москва... Как много в этом звуке Для сердца русского слилось! Как много в нем отозвалось!*” [Пушкин: “Евгений Онегин”: 1833, s.28].

Rusistlər arasında bu konstruksiyaların sintaktik mahiyyəti haqqında [Долин: 2007] müxtəlif fikirlər var. Bir qrup alimlər onları nominativ cümlənin müxtəlif növləri hesab edirlər [Babayseva: 1968; Руднев: 1968, s.39-40], digərləri, əksinə, A.M.Peşkovskinin ardınca cümlə statusunu qəbul etmirlər [Попов: 1958; s.37; Войтицкая: 1975].

İstət tək sözlə, istərsə də söz birləşməsi ilə ifadə olunan “Adlıq halın təsəvvürü” kommunikativ funksiyanı yerinə yetirmir. Onlar yalnız növbəti fikri bildirir, sonrakı məntiqi fikrdə hökmün obyektinin təkə mövzusunı təşkil edir. Lakin özü-özlüyündə heç bir məntiqi fikir hökmünü ifadə etmir. Sərbəst olmayan adlıq halın təsəvvürü yalnız sonrakı ifadə ilə (yəni, təkə mikroməndə) vahid kommunikativ bütöv yaradır.

A.M.Peşkovskinin qeyd etdiyi kimi, adlıq halın təsəvvürü “sözlü” adlığa keçməyə, yəni əşya haqqında deyil, onu ifadə edən söz haqqında xatırlatmaya meyillidir” (müq. edək, Puşkində: *как много в этом звуке...*) [Пешковский: 1956, s.175]. A.S.Попов “Müsiq rus dilində nominativ cümlələr və onlarla eyni olan sintaktik konstruksiyalar” adlanan dissertasiyasında həmçinin qeyd edir ki, adlıq halın təsəvvüründə [Попов: 1958] “modallığın predikativ kateqoriyaları, zaman və şəxs olmur” [Попов: 1958]. Müşahidələrin göstərdiyi kimi, şifahi nitqdə adlıq halın təsəvvürü bir qayda olaraq, nominativ cümlədən fərqli olaraq, sonrakı ifadədən daha uzun pauza ilə ayrılır. Yazılı nitqdə isə belə söz və ya söz birləşmələrindən sonra əksər hallarda üç nöqtə və ya nidalı üç nöqtə qoyulur. İ.N.Voytiskaya “Adlıq halın təsəvvürü” və mətn daxilində onun funksiyaları” adlı məqaləsində iki nümunəni müqayisə edərək: 1. *Зима. Что делать нам в деревне?* [Пушкин] 2. *Зима... Она у всех в памяти, эта зима 41 года*, – aşağıdakı nəticəyə gəlir: “Nominativ cümlə (1) orta həddə tonun azalması ilə tələffüz olunur (*зу \ ма*). Fikrin bitkinliyi təəssüratı yaranır, müəyyən rəsm çəkilir. Cümlə sonuna xas olan məlumat intonasiyası üzədir. “Adlıq halın təsəvvürü” sonda (*зу / ма*) daha yüksək həddə tələffüz olunur...” Bu cür intonasiyanın nəticəsi tam ifadə etməmək, düşüncə çaları daşıyır...” [Вопросы грамматики и лексики современного русского языка: 1975, s.42]. Bundan əlavə, müşahidələr göstərir ki, adlıq halın təsəvvürü bir çox hallarda leksik cəhətdən təsdiq olunaraq növbəti ifadə ilə əlaqələnir (daha çox əvəzlikli, həm də ismi söz formaları ilə). Məsələn: Dolqopolovun rəssam V.Vasnesovun yaradıcılığına həsr olunmuş “Qəhrəmanlar» («Огonyok» jurnalından): *Виктор Васнецов... Огромен, неоценим его вклад в сокровищницу русской культуры; Миг покоя... Он напряжен, как тетива лука; Мечта... Она так нужна в век электроники, телемеханики, кибернетики; Вятч... Это гордое и простое имя с честью носил Виктор Васнецов; Богатыри... Бескрайняя степь раскинулась перед ними.*

O ki qaldı nominativ cümlələrə, onların leksik cəhətdən təsdiqə ehtiyacı yoxdur. Düşünülür ki, yuxarıda göstərilən arqumentlər kifayət qədər inandırıcıdır ki, sərbəst cümlə statusunda “adlıq halın təsəvvürü” adlanan konstruksiyalardan “imtina” edək [Дручинина: 1993].

Adlıq halın təsəvvürü haqqında çox obrazlı şəkildə danışan İ.P.Raspopov “onun özünəməxsus aparıcı rolunu saxlayaraq” [Распопов: 1972] semantik-sintaktik böyüklüyə malik cümlədən düzəldiyini qeyd edir. Rusistlər arasında fikir ayrılığı kitab, jurnal, rəsm, musiqi əsərlərinin, yazı lövhələrinin və s. adlarına münasibətdə də özünü göstərir. Məsələn: – “*Bulaq suları*” (İ.S.Turgenevin povestinin adı); “*Kredo*”, “*Ogonyok*” (qəzet və jurnal adı); “*Üç qəhrəman*” (V.M.Vasnesovanın rəsminin adı); “*Kral gəlini*” (P.İ.Çaykovskinin operasının adı); “*Aptek*” (lövhədə yazı). Rus dilinin sintaksisinə dair bir sıra müəlliflərin fikirlərinə

nəzər salaq: “Lövhələrdə yerləşdirilən müxtəlif növlü adlar cümlə deyil” [Гвоздев: 1968, s.99]. “Lövhələrdəki müxtəlif adlar, yazılar və s. nominativ cümlələrə aid deyil. Onlar adlıq hal formasında olsalar da, məişət mənası olmayan ad funksiyası daşıyırlar” [Валгина: 1978, s.192.]. Müq. edək: “Nominativ mənalı söz və ya söz birləşməsindən ibarət olan kitab, jurnal, rəsm adları mövcudluq hökmü ifadə edir və bildirmək, hansısa əşya və ya hadisələri seçmək, adlandırma ilə təyinatını açaraq onu qeyd etmək üçün işlədilir. Buna görə də bu, sadəcə sözlər deyil, cümlələrdir” [Бабайцева: 1968, s.137]. Düşünülür ki, mübahisə doğuran bu sualın həllində hansısa söz-adın nominativ və kommunikativ funksiya daşımalarını dəqiq göstərmək lazımdır. Əgər, məsələn, *apteka* sözü lövhə yazısı kimi işlədilsə, onda söz kimi qalır və predikativlik ifadə etmir. Söz müəyyən bir mətnə düşərsə və “əşyavilik” bildirən nominativ cümlə kimi işlənsə, onda kommunikativ funksiya daşıyır və sintaktik sıfır sonluğu ilə predikativlik bildirir. Təsdiq üçün bir də A.A.Blokun məşhur şeirindən ilk misraları nəzərdən keçirək: “*Ночь, улица, фонарь, аптека, Бессмысленный и тусклый свет...*”

Başlıqların, əsər, qəzet, jurnal, müəssisə və s. adlarının cümlə olub-olmaması da dilçilikdə mübahisəlidir. Bəzi kitablarda [Azərbaycan dilinin qrammatikası. Sintaksis: 1958, s.289; Dmitriyev: s.238; Ибрагимов: 1959, s.9; Шутова: 1954] bunlar adlıq cümlə adlandırılır. Bəzi əsərlərdə [Шахматов: 1941, s.23; Грамматика русского языка: 1970, s.71; Тарабасова: 1954, s.5] isə bunların cümlə hesab edilməsi tənqid olunur. Adlıq cümlələr bitmiş fikir ifadə edir.

Adlıq cümlələrdə hökmün hansı zamana aid olması da mübahisəlidir. Bir çox dilçilər bu cümlələrdəki hökmün indiki zamana aid olduğunu qeyd edirlər [Cavadov: 1962, s.162]. Biz hesab edirik ki, adlıq cümlələrdə zaman kateqoriyası qrammatik cəhətdən ifadə olunmur. Onlarla ifadə edilən hökmün zamanca nə vaxta aidliyi onları əhatə edən cümlənin zamanı ilə müəyyənləşir. Adlıq cümlələrdə predikativlik intonasiya ilə reallaşan hadisələrin indiki zamanda mövcud olduğunu təsdiq edən sintaktik zaman və sintaktik modallıq əsasında yaranır [Kazımov: 2007, s.192].

Beləliklə, təkterkibli cümlələr baş üzvün qrammatik əlamətləri (zaman, şəxs, şəkil, növ xüsusiyyətləri) və məna cəhətdən cümlələrdən fərqlənir. Adlıq cümlələrin köməyi ilə əşya və hadisələrin vəziyyəti, yeri, zamanı, kəmiyyəti haqqında qısa, yığcam, obrazlı məlumat verilir. Bu cümlələr daha çox bədii və publisistik əsərlərin dilində işlədilir. Dram əsərlərinin remarkaları əsasən adlıq cümlələrdən ibarət olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Адмони В.Г. О двусоставности предложения // Ученые записки I ЛГПИИЯ. Вып. II. – Ленинград: – 1955. – с. 152.
2. Ардентов Б.П. Номинативные предложения в современном русском языке // Ученые записки Кишиневского университета. Т. 55. – Кишинев, 1959.
3. Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. – Москва: – 1968. – с. 137.
4. Буженик Ф.К. Номинативные предложения в современном русском языке / Канд. дисс. – Л., 1954;
5. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1959. – с. 258.
6. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. Изд. 2. – Москва: – 1978. – 192 с.

7. Войтицкая И.Н. Именительный представления и его функции в составе текста // Вопросы грамматики и лексики современного русского языка. – Москва: 1975.
8. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Ч. II. Синтаксис. Изд. 3. – Москва: – 1968. – с. 99.
9. Груздева С.И. Номинативные предложения в современном русском языке // Ученые записки ЛГУ. Серия филологических наук. Вып. 60. – Л., 1961.
10. Дерibas Л.А., Мишина К.И. Типы предложений в русском языке. – Москва: – 1981.
11. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – Москва-Ленинград: АН СССР, – 1948. – 420 с.
12. Долин Ю.Т. О грамматической форме предложений типа “Иду”; Иди”// Русский язык в школе. – 1988, № 5.
13. Дручинина Г.П. Онипенко Н.К. К вопросу об односоставном предложении // Русский язык в школе. – 1993, №1.
14. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan dili. Təktərkibli sadə cümlələr. Sintaksis. – Bakı: ADTP Ədəbiyyatı nəşriyyatı, – 1962. – 316 s.
15. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. – Bakı: – 2007. 494s.
16. Книга о русском языке / Под ред. И.С. Ильинской. – Москва: – 1969. – с. 138.
17. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. Изд.2. – Москва: –1986.
18. Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – 1912. – с. 54.
19. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – Москва: – 1956. – 378 с.
20. Попов А.С. Номинативные предложения и сходные с ними по форме синтаксические конструкции в современном русском литературном языке / Автореферат канд. дисс. – Москва: – 1958.
21. Попова И.А. Исследования по современному русскому языку // – Москва: – 1970. – с. 179.
22. Распопов И.П. Номинативные предложения, именительный темы и номинативный заголовок // Материалы по русско-славянскому языкознанию. – Воронеж: – 1972.
23. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. Изд. 2. – М., 1968. – с. 39-40.
24. Фёдоров А.К. Трудные вопросы синтаксиса. – М., 1972.
25. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Ленинград, 1941. – с. 51.
26. Шведова Н.Ю. Типология односоставных предложений на основе характера их парадигм // Проблемы современной филологии. – Москва: – 1965.
27. Ширяев Е.Н. Структура и семантика художественного текста: Доклады VII Международной конференции. – Москва: – 1999. – 464 с.
28. Юрченко В.С. Простое предложение в современном русском языке. – Саратов: – 1972. – с. 103-104.
29. Языки народов СССР. Т. I. Индоевропейские языки. – М., 1966. – с. 107.

Gultekin ALIYEVA

**INTERPRETATION OF IDEAS ON BEING REFERRED
NOMINATIVE SENTENCES TO ONE-MEMBER SENTENCES**

SUMMARY

The article is devoted to one of the actual problems of syntax. Here is a summary of opinions on the classification of nominative sentences in Azerbaijani and Russian languages. Nominative sentences can be formed not only with a noun, but also with its modifiers, numeral, pronoun,

adjective, adverb. That is why, unlike one-member sentences expressed by infinitives, nominative sentences can participate in more different types of sentences. The issue of the syntactic status of noun phrases in the Azerbaijani and Russian languages is investigated and studied and the ideas put forward in the modern syntactic theory are reviewed.

Key words: *subjective, one-member, two-member, nominative, predicativity.*

Гюльтекин АЛИЕВА

**ТРАКТОВКА ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ОБ ОТНЕСЕНИИ ИМЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
К ОДНОСОСТАВНЫМ ПРЕДЛОЖЕНИЯМ**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одной из актуальных проблем синтаксиса. Здесь даётся краткое изложение идей о классификации номинативных предложений в азербайджанском и русском языках. Номинативные односоставные предложения могут состоять не только из существительных, но и являющихся их модификаторами числительных, местоимений, прилагательных, наречий. Именно поэтому, в отличие от односоставных предложений, выраженных инфинитивом, именные предложения разнотипны. Исследуется вопрос о синтаксическом статусе именных предложений в азербайджанском и русском языках, а также рассматриваются идеи, выдвинутые в современной синтаксической теории.

Ключевые слова: *именной, односоставные, двусоставные, номинативные, предикативность.*